

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2020, c. 6, s. 1: 255-289

**İsrâ Sûresinde Geçen Rüya ve Lanetlenmiş Ağaç Üzerine
Ehl-i Sünnet ve Şîa Tefsirlerinde Bir Literatür Taraması**

A Literature Review in the Interpretations of Ahl As-Sunnah And Shia on the
Dream and the Accursed Tree Mentioned in the Surah of Al-Isra

İbrahim YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı
Assistant Professor, Mersin University,
Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Mersin/Turkey,
i.yildiz@mersin.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-0438-6994

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Nisan / April 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Yıldız, İbrahim. "İsrâ Sûresinde Geçen Rüya ve Lanetlenmiş Ağaç Üzerine Ehl-i Sünnet ve Şîa Tefsirlerinde Bir Literatür Taraması". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020): 255-289.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Müfessirler, İsrâ sûresinin 60. âyetinde geçen Hz. Peygamber'e gösterilen rü'yâ ve lanetlenmiş ağaç ile nelerin kastedildiği konusunda çeşitli yorumlar ileri sürmüşlerdir. Bu yorumlar incelendiğinde Ehl-i sünnet ve Şîî müfessirlerin büyük ölçüde görüş ayrılığına düştükleri görülmektedir. Her iki mezhebe mensup müfessirler, kendi görüşlerini temellendirmek üzere naklî ve aklî deliller ortaya koymuşlardır. Şîî müfessirler, gerek rü'yâ gerekse lanetlenmiş ağacı Ümeyyeoğulları olarak yorumlamışlardır. Buna karşın Ehl-i sünnet müfessirlerinin büyük bir çoğunluğu rü'yâyı İsrâ gecesi Hz. Peygamber'e gösterilen olağanüstü haller olarak, lanetlenmiş ağacı ise cehennem dibinde yetişen zakkum ağacı olarak yorumlamışlardır. Şîîlerin, Emevîler döneminde özellikle Ehl-i beytin yaşadığı trajedik olaylar nedeniyle Ümeyyeoğulları'na karşı besledikleri kin ve nefretin bu yorumlara etkisinin olabileceği ileri sürülmektedir. Bu çalışmanın amacı söz konusu iddiaların izini sürebilmek için kronolojik olarak her iki mezhebe ait temel tefsir kaynaklarında konuların ele alınışını incelemektir. Her iki grubun savunduğu yorumların kaynaklarını ve bu kaynakların karşıt görüş sahipleri tarafından nasıl eleştirildiğini tespit etmek ve böylece bu yorumlarla ilgili bir sonuca ulaşmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İsrâ Sûresi, Rüya, Lanetlenmiş Ağaç, Zakkum Ağacı, Ehl-i Sünnet, Şîa, Emevîler.

Abstract

Interpreters have been submit various comments with regard to what is meant by the dream and accursed tree shown to the prophet mentioned in the 60th verse of the surah of Isra. When these comments are reviewed, it will be seen that interpreters of Ahl al-Sunnah and Shia are largely in disagreement. The Interpreters who belong to both doctrines have provided evidences of the rational and religious aspects to justify their opinions. While Shia interpreters have comment the words of the dream and accursed tree mentioned in the verse as the Banu Umayya (Sons of Umayya), most of the Ahl al-Sunnah interpreters have comment the word of the dream as extraordinary situations shown to the prophet on the night of Isra, and they have comment also the accursed tree as an issuing from the bottom of the Hellfire. It is claimed that the grudge and anger that Shias have a grudge against Sons of

Umayya due to tragic events which Ahl al-Bayt experienced during the Umayyad period may have an impact on these interpretations. In this study, these claims are traced and chronologically, the topics are discussed in the main tafsir sources of both doctrines. Thus, it is aimed to determine the sources of both doctrines and to confirm the criticism of these sources and to reach a conclusion about these comments.

Keywords: Tafsir, The Surah of Isra, Dream, The Accursed Tree, The Tree of Zaqqum, Ahl as-Sunnah, Shia, Umayyads.

Giriş

İsrâ sûresi, Mekkî sûrelerden olup bu dönemin sonlarına doğru inmiştir.¹ Çoğunluğa göre 111 âyet olup Mushaf'ta 17, nüzûl sıralamasında 50. sûredir. Adını, ilk âyetindeki "gece yürüyüşü" manasındaki "isrâ" kelimesinden alır. Ayrıca "sübân" kelimesiyle başladığı için "Sübân sûresi"² ve İsrâiloğulları'dan bahsettiği için "Benî İsrâil sûresi"³ olarak da adlandırılmıştır. Bu sûrenin 60. âyeti, haber verdiği konular itibariyle müfessirlerin farklı yorumladıkları bir âyettir:

وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي آتَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَنُحُوفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا

-
- ¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 101; Ebû'l-Hasen el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Tayyib el-Cezâiri (Kum: Dâru'l-Kitâb, ts.), 2/3; Ebû Alî et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Ulûm, 2005), 6/443; Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 6/54; Bedreddîn ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Mektebetü't-Türâs, 1957), 1/193; Celaleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirîn, 2008), 33.
- ² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 101; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*, thk. Muhammed Ali vd. (Şârîka: Câmîatü's-Şârîka, 2008), 6/4121; Süyûtî, *el-İtkân*, 123.
- ³ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru'l-kebir*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (y.y.: Merkezü Tahkiki't-Türâs, 1979), 2/512; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 1/365; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2/3; Ebû Abdirrahmân es-Sülemî, *Hakâ'iku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/381; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Sıdkî el-Attâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1352), "Tefsîr", 17; Ebû İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Nâsirüddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif lin-neşri ve't-tevri', 1417) "Tefsîru'l-Kur'ân", 18.

"Hani sana, "Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır (ihata etmiştir)" demiştik. Sana gösterdiğimiz o rü'yâyı da, Kur'an'da lanetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için fitne yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, sadece onların büyük azgınlıklarını artırdı." Allah, bu âyetle insanların verebilecekleri zararlardan elçisini koruduğunu haber vermekte ve kavminin yalanlamalarına karşı onu teselli etmektedir.⁴ Müfessirler âyette geçen أَحَاطَ kelimesine; üzerinde güç sahibi olma, ona hükmetme,⁵ bir şeyi bilme⁶ ve gerçek manasıyla fizikî kuşatma şeklinde üç mana vermişlerdir. Fakat son mana, Allah için ihtimal dâhilinde değildir. Dolayısıyla âyetteki kuşatma, Allah'ın onları ya ilmiyle kuşatması ya da onlar üzerindeki kudret ve galebesi anlamına gelmektedir.⁷

Urve b. Zübeyr (öl. 94/713), Mücâhid (öl. 103/721), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Katâde (öl. 117/735) ve San'ânî (öl. 211/826-27), أَحَاطَ kelimesini "Allah seni insanlardan koruyacaktır" şeklinde yorumlamışlardır.⁸ Çünkü herkes Allah'ın kudret dairesi içindedir ve O'nun dilediğini yakalamasından kendini kurtaracak hiç kimse yoktur. Bu nedenle vahyini tebliğ edebilmesi için elçisini düşmanlarından koruyacaktır.⁹ Mukâtil b. Süleymân'a

⁴ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, 1984), 15/145.

⁵ Âl-i İmrân 3/12, 139; el-Mâide 5/67; Yûnus 10/22; el-Kamer 54/45; el-Mücâdile 58/21.

⁶ el-Bakara 2/255; en-Nisâ 4/126.

⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdi Ba Sellum (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 7/72; Ayrıca bk. Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, thk. Ali Muhammed Mu'avved vd. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 2/274; Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid Abdülmaksûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/253; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 3. Basım (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1984), 5/52-53; Ebû Hafs en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb (İstanbul-Beyrût: Dâru'l-Lübâb, 2019), 9/434; Ebû Muhammed Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Heyet (Riyad: Dâru Tayyibe, 1989), 5/102; Ebü'l-Hasen el-Bikâi, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.), 11/457; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330), 5/187; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3. Basım (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 5/3185; Muhammed Mütevellî Şa'râvî, *Tefsîru Şa'râvî* (Kahire: Dâru Ahbâri'l-Yevm, 1991), 14/8641-8642.

⁸ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1989), 438; San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/380; Taberî, *Câmu'u'l-beyân*, 14/640; Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmi es-Selîme, 2. Basım (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 5/91-92.

⁹ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsîn et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 14/639; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsneden 'ani'r-Resûl ve's-*

(öl. 150/767) göre âyetteki الناس (insanlar) ile kastedilenler, Mekkelilerdir ve Allah'ın insanları çepeçevre kuşatması, Allah'ın ilmiyle Mekkelileri kuşatmasıdır. Bu da Mekke'nin fethedileceğini müjdelemektedir.¹⁰ Beyzâvî (öl. 685/1286), âyetin Bedir zaferini müjdelediğini, ifadenin “kuşattı” şeklinde geçmiş zaman sîgasıyla gelme nedeninin zaferin kesinlikle gerçekleşeceğini vurgulamak için olduğunu belirtir.¹¹

Kurtubî (öl. 671/1272), âyette geçen fitnenin, önceden müslüman olan bazı kişilerin Hz. Peygamber'in rü'yâyı ve lanetlenmiş ağacı haber verdiğinde ona inanmayıp irtidat etmeleri olduğunu söylemektedir.¹² İbn Manzûr (öl. 711/1311), “fitne” kelimesinin kökünün “altın ve gümüşü cürufundan ayırmak için ateşte eritmek” manasındaki “fetrn” olduğunu belirtmiştir.¹³ Zamanla “insanın zarara uğraması, sınama, maddî ve mânevî sıkıntı, üzüntü ve felâketle imtihan etme” manalarında kullanılmıştır.¹⁴ Kur'ân'da fitne kelimesi kullanılarak insanların imtihan edileceği konular sayılmış¹⁵ ve genel olarak insanın imtihanının hem hayır hem de şerle olabileceği haber verilmiştir.¹⁶ Abdurrahmân es-Sa'dî (1889-1956), bunların insanlar için imtihan vesilesi olmasını her ikisinin de harikulade şeyler olmasına bağlamaktadır. Çünkü gerek zamanın ulaşım şartlarına göre bir gecede Mekke'den Kudüs'e gidip gelinmesi ve o yolculukta olağanüstü hallerin görülmesi gerekse cehennem dibinde

sahâbe ve't-tâbi'in, thk. Es'ad Muhammed Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 8/2335; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/110.

¹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 2/538; Ayrıca bk. Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 2/265.

¹¹ Nâsirüddîn Ebû Saîd el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Subhî Hallâk & Mahmud Atrâş (Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 2000), 2/308; Ayrıca bk. Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Halil Me'mun Şeyha (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 601; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 20/237; Ebü'l-Kâsım İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/491.

¹² Ebü Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 2006), 13/110.

¹³ İbn Manzûr, “ftn”, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 12/317.

¹⁴ Mustafa Çağrırcı, “Fitne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/156-159.

¹⁵ el-Bakara 2/102; el-Enfâl 8/28; et-Tevbe 9/49; Yûnus 10/85; el-Enbiyâ 21/111; el-Hac 22/53; el-Furkân 25/20; es-Sâffât 37/63; ez-Zümer 39/49; el-Kamer 54/27; et-Tegâbün 64/15; el-Cin 72/17; el-Müddessir 74/31.

¹⁶ el-Enbiyâ 21/35.

yetişen bir ağacın olması insan aklını zorlayan hadiselerdir. Bu hadiseler bir peygamber tarafından haber verildiği için peygambere güven devreye girmekte ve insanlar, peygambere iman konusunda imtihan edilmektedir.¹⁷

Âyette geçen konular hakkında ilk dönemden itibaren çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlardan bazılarının siyasî bir bakış açısına sahip olduğu iddiası dikkati çekmektedir. Bu çalışmada Hz. Peygamber'e gösterilen rü'yâ ve lanetlenmiş ağaçla neyin/nelerin kastedilmiş olabileceği hakkında Ehl-i sünnet ve Şîi müfessirlerin görüşleri ele alınacaktır. Yapılan yorumların - özellikle siyasî etkiler altında şekillenmiş olabileceği değerlendirilen görüşlerin- delilleri ve bu delillerin kabul edilebilme imkânı araştırılacaktır. Özellikle her iki konunun da Ümeyyeoğulları şeklinde yorumlandığı ve keskin görüş ayrılıklarının olduğu bölümlerde mezheplerin görüşlerinin daha net anlaşılabilmesi adına Ehl-i sünnet ve Şîi müfessirlerin görüşleri ayrı başlıklar altında incelenecektir.

1. Rü'yâ

Kur'ân-ı Kerîm, peygamberlerden Hz. İbrâhim, Hz. Yûsuf ve Rasûlullah'ın gördüğü rüyalardan bahsetmektedir.¹⁸ Ayrıca Hz. Yûsuf'a rüya tabirinin öğretildiği haber verilmektedir.¹⁹ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in gördüğü rüyalar ve ashabin rüyalarını tabir etmesi hakkında hadisler bulunmaktadır.²⁰ Gerek Kur'ân'dan gerekse hadislerden peygamber rüyalarının hak olduğu, peygamberlerin onlar ile amel ettikleri anlaşılmaktadır. Hz. Âişe'den Rasûlullah'a ilk vahyin sâlih rüyalar şeklinde geldiği nakledilmiştir.²¹ Buna dayanarak ancak vahiy alan ve ismet sıfatına sahip olan peygamberlerin rüyalarının dinî açıdan bir bilgi değeri taşıdığı çünkü onların rüyalarının bir çeşit vahiy olduğu ve rüyalarının uyanıkken vahiy alması gibi olduğu kabul edilmektedir.²²

¹⁷ Abdurrahmân es-Sa'dî, *Teysîru'l-kerîmi'r-rahmân fi tefsîri kelâmi'l-Mennân*, thk. Sa'd b. Fevvâz (Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1422), 4/928.

¹⁸ el-Enfâl 8/43; Yûsuf 12/4-5, 43, 100; el-İsrâ 17/60; es-Sâffât 37/102-105; el-Feth 48/27.

¹⁹ Yûsuf 12/6, 21.

²⁰ Buhârî, "Ta'bir", 5, 6, 47; İbn Mâce, "Ta'bir", 1; Tirmizî, "Rü'yâ", 2, 3; Ebû Dâvûd, "İmân", 10; Dârimî, "Rü'yâ", 13.

²¹ Buhârî, "Bed'u'l-vahy", 1; Müslim, "İman" 252.

²² Çağfer Karadaş, "Rüyanın Mâhiyeti Bilgi ve Hüküm Değeri", *Diyanet İlmi Dergi*, 53/1 (2017), 59; İbrahim Paçacı, "Rü'yânın Delil Değeri ve İstihâre", *Dini Araştırmalar* 19/48 (2016), 109.

Rü'yâ (الرُّؤْيَا)²³ yaygın kullanıma göre uykuda görülen düştür. Fakat İbn Abbas'tan, bu âyette rü'yet manasında kullanıldığı rivayet edilmiştir.²⁴ Bu yüzden bazı müfessirler, rü'yâ ifadesini "uykuda görülen düş" olarak, bazıları "gözle görmek" olarak yorumlamışlardır. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940) bu konuyu şöyle izah ettiğini haber vermektedir: "Tercih edilen, bu görmenin uyanıklık halinde olmasıdır. Rü'yâ ile rü'yet arasında kullanım açısından bir fark yoktur. Sadece rü'yet kelimesinin uykuda görülen düş için kullanımı azdır. Bunun için daha çok rü'yâ kelimesi kullanılır. Bu nedenle bu iki kelimenin her iki durum için de kullanılmasında bir sakınca yoktur."²⁵ Ayrıca geceleyin çok hızlı gerçekleşen görmeye, rü'yâ da denilmektedir.²⁶ İbn Mekki b. Ebî Tâlib'e (öl. 437/1045) göre rü'yâ, uykuda görülen düş olamaz. Çünkü bu rü'yâ, âyetin haber verdiğine göre fitneye sebebiyet veren bir durum olmalıdır. Uykuda görülen rüyanın ise fitne sebebi olmayaacağı açıktır.²⁷ Aynı şekilde Mevdûdî (1903-1979) de âyetteki rü'yâyı "bir şeyi fizikî olarak çıplak gözle görmek" manasında ele alır. Bu tercihinin haber verilenin bir düş olması halinde kimse tarafından yadırganmayacağı, çünkü her insanın garip rüyalar görme ihtimalinin olduğu gerçeğine dayandırır. Ayrıca rüya ne kadar ilginç olursa olsun gören kişinin yalan söylemekle veya deli olmakla itham edilemeyeceğini de ekler.²⁸

Âyette geçen rü'yâ kelimesi hakkında tefsirlerde yer alan bu tartışmalar, öncelikle Hz. Peygamber'e gösterilen rü'yânın İsrâ gecesini yorumlayanların bu olayın uykuda gerçekleşmediğini savunmalarından kaynaklanmaktadır. Rü'yâ kelimesine uykuda görülen düş manası verilmesinin bu görüşü

²³ Çalışmamızda bu kelimeyle âyette geçen lafız kastediliyorsa "rü'yâ" şeklinde; uykuda görülen düş manası kastediliyorsa "rüya" şeklinde yazılmıştır.

²⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 15/146.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/53; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 5/181; Bedreddin Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah M. Ömer (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 19/42.

²⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud - Ali Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 6/52.

²⁷ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 6/4234; Ayrıca bk. İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 3/468; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/110; Sıddık Hasan Han el-Kannevci, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 7/414.

²⁸ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, trc. Muhammed Han Kayanî vd., 2. Basım (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 3/121; Ayrıca bk. Yazır, *Hak Dini*, 5/3186.

zora sokması nedeniyle görüş sahipleri İbn Abbas'tan gelen rivayete de dayanarak kelimenin uyanırken görme için de kullanılabileceğini, karşıt görüş sahipleri ise bunun genel kullanıma aykırı olduğunu ispata çalışmışlardır.

1.1. Bedir Savaşı'nda Öldürülecek Müşrikleri Gördüğü Rüya

Âyette geçen rü'yânın, Bedir Savaşı'nın Hz. Peygamber'e rüyasında gösterilmesi olduğunu görüşü, daha önce bazı müfessirler tarafından dile getirilse de²⁹ birinci tercih olarak eserine alan ilk Ehl-i sünnet müfessiri Ebü'l-Berekât en-Nesefî'dir (öl. 710/1310).³⁰ İhâta ile rü'yâ arasındaki irtibata işaret ederek Kamer sûresinin 45. âyeti³¹ ile Âl-i İmrân sûresinin 12. âyetini³² delil gösteren Nesefî'ye göre Allah'ın insanları ihâta etmesi, yardım ve inayetiyle Bedir'de müslümanların gâlip geleceğinin müjdelenmesidir. Bu nedenle Hz. Peygamber, Bedir kuyularına vardığında: "Allah'a yemin ederim ki sanki ben bu topluluğun düşüp öleceği yerleri görür gibiyim." demiş ve eliyle "İşte şurası falanın öldürüleceği, burası filanın öldürüleceği yerdir." diyerek işaret etmiştir.³³ Ancak Kureyşliler, bunu duyduklarında "eğer bu olacaksa hemen oluversin" diyerek alay etmişler ve bu, onlar için fitne vesilesi olmuştur. Âyet ve mucizelerin ancak kulları uyarmak ve korkutmak için gönderildiğini hatırlatan Nesefî, Mekte müşriklerinin bu âyetin haber verdiğine göre dünyada Bedir'de öldürülmekle, ahirette zakkum ağacının azabıyla uyarıldıklarını fakat bunun onları etkilemediğini söyler.³⁴

Nesefî'den sonra günümüze kadar geçen uzun zaman zarfında bu görüşü ilk tercih olarak benimseyen müfessir olmazken³⁵ çağdaş müfessirlerden Sü-

²⁹ Örneğin bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/237-238.

³⁰ Nesefî'den önce Mu'tezile müfessirlerinden Zemahşerî de bu görüşü tercih ederek ilk sırada zikretmiştir. bk. Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vüçûhi't-te'vîl*, thk. Halil Me'mun Şeyha (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 601.

³¹ ﴿ سَيُهْرَمُ الْجَمْعُ وَيُولُونَ الدُّبْرَ ﴾ "O topluluk yakında (Bedir'de) bozguna uğrayacak ve arkalarını dönüp kaçacaklardır."

³² ﴿ قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَعْتٌ لَّيُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴾ "İnkâr edenlere de ki: Siz mutlaka yenilgiye uğrayacak ve toplanıp cehenneme doldurulacaksınız. Orası ne fena yataktır!"

³³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh* (Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998) "Cihâd ve Siyer", 30 (No: 1779); Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 88.

³⁴ Nesefî, *Medârik*, 2/265.

³⁵ Bazı müfessirler, bu görüşü 2. veya 3. görüş olarak eserlerine almışlardır. bk. İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/491; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 15/146; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, 7/414.

leyman Ateş, bu görüşü benimsemiştir. Ona göre âyetin baş tarafında müşriklerin yenilecekleri haber verilmiştir ki bu giriş, rü'yânın İsrâ ile yorumlanmasına uygun düşmez. Ateş, âyetlerin siyakına ve belâgata uygunluğun ancak Hz. Peygamber'in, Bedir'de müşriklerin yenileceğini gördüğü rüya ile sağlanabileceğini söylemiştir. Hz. Peygamber, bu rüyasına dayanarak müşriklerin yenileceklerini söyleyince onlar kendisiyle alay etmişler, bu rüyanın gerçekleşeceğine inanamayan bazı müslümanlar da dinden dönmüşlerdir. Böylece âyetin "*insanlar için fitne*" dediği rüya, her iki grup için bir imtihan vesilesi olmuştur.³⁶ Bu görüş, âyetin hem iç bütünlüğü hem de siyakına³⁷ uygun düşmesine rağmen ilk dönemden günümüze kadar sadece Zemahşerî, Nesefî ve Süleyman Ateş tarafından birinci görüş olarak tercih edildiğini tespit ettik. Birkaç müfessirin de asıl görüşlerinden sonra ikinci olarak verdikleri bu yorumun müfessirler tarafından tercih edilmemiş sebebi, muhtemelen İsrâ gecesi görüşünün baskın bir görüş olmasından kaynaklanmaktadır.

1.2. Umre Yapmak İçin Mekke'ye Girdiklerini Gördüğü Rüya

Hz. Peygamber, ashabına Mekke'ye giderek Kâbe'yi tavaf edeceklerine dair bir rüya gördüğünü müjdelemişti.³⁸ Fakat Hudeybiye yılında bu niyetle çıktıkları umre yolculuklarının önü kesilip Kâbe'yi ziyaretleri engellenince bazıları bu rüyanın gerçekleşmediğini düşünerek şüpheye düşmüştür.³⁹ Örneğin Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'e: "Resûlullah, Mescid-i Haram'a gireceğimizi ve Kâbe'yi tavaf edeceğimizi söylemedi mi?" deyince o: "Evet söyledi fakat bu sene yapacağımızı söylemedi, onu başka bir sene yapacağız" diye cevap vermişti.⁴⁰ Bu olaydan dolayı ashaptan bazılarının kalbinde şüphe oluşması üzerine bu âyet nazil olmuştur.⁴¹ Rüyanın insanlar için imtihan olması da böyle olmuştur. Fakat ertesi yıl Hz. Peygamber ve arkadaşları umre için Mekke'ye girmişler ve böyle-

³⁶ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995), 3/1538; Benzer bir yorum için bk. Mustafa Müslim vd., *et-Tefsîru'l-mevzu' li-suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Şârîka: Câmîatü'ş-Şârîka, 2010), 4/252.

³⁷ bk. el-İsrâ 17/58.

³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/645-646; Celaledin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, thk. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Merkezü Hicr, 2003), 9/392.

³⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/73; Mâverdî, *en-Nüket*, 3/253; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/103; Cemâlüddîn el-Kâsmî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957), 10/3945.

⁴⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Şurât", 15 (No: 2731).

⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/237.

ce haber verilen rüya da gerçekleşmiş oldu: “Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram’a gireceksiniz.”⁴² Bazı müfessirler, bu görüşü *قيل* (kıl=denildi) lafzıyla aktararak buna katılmadıklarını ifade ederler.⁴³

Kurtubî, İsrâ sûresinin Mekkî bir sûre olduğunu, sözü edilen rüyanın Medine’de görüldüğünü hatırlatıp bu yorumu zayıf addederek itiraz eder.⁴⁴ Râzî ise bu itiraza karşı olayın Medine’de olmasına rağmen Hz. Peygamber’in bu olayı Mekke’deyken rüyasında görmesinin uzak bir ihtimal olmadığını söyler.⁴⁵ Râzî’nin savunmacı tavrı, muhtemelen yorumun sadece bu yönüyle itiraza uğramasıdır. Çünkü âyette geçen rü’yânın bu görüşe uygunluğu hem Feth sûresinde ifade edilme yönüyle hem de ashabın bizzat yaşadıkları bu olay ile iman ve sadakatlerinin sınanması yönüyle açıktır.

1.3. Minberi Üzerinde Ümeyyeoğulları’nı Gördüğü Rüya

Genelde Mekke’nin fethi ile müslüman olan Ümeyyeoğulları, Hz. Peygamber’in insanları İslâm’a davetinin ilk günlerinden itibaren ona karşı çıkan, halkın müslüman olmasını engellemeye çalışan ve müslümanlarla yapılan savaşlarda ön safta yer alan bir Kureyş boyudur. Ümeyyeoğulları’nın önde gelenleri İslâm’a katılma hususunda geç kalmalarına rağmen idarî konularda tecrübe sahibi olduklarından Hz. Peygamber ve ondan sonraki Râşid halifeler zamanında devletin çeşitli mevkilerinde göreve getirilmişlerdir.

1.3.1. Ehl-i Sünnet Müfessirlerin Görüşleri

İbn Ebî Hayseme (öl. 279/892-93), Ebû Hüreyre’den, esbâb-ı nüzûl açısından ilgili âyetle irtibat kurulmamış şu rivayeti nakletmiştir: “Nebi, rüyasında Hakem’in oğullarının minberine tırmandıklarını, üzerinde zıpladıklarını gördü ve kızgın olarak sabahladı. Dedi ki :‘Hakem’in oğullarına ne oluyor ki benim minberimin üzerinde maymunlar gibi sıçırıyorlar.’ Bu nedenle ölünceye kadar bir daha gülmedi.”⁴⁶

⁴² el-Feth 48/27.

⁴³ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 601; Ebû’l-Hasen el-Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fî me’âni’t-tenzîl*, thk. Abdüsselam Ali Şahin (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004), 3/135; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/491; Neseî, *Medârik*, 2/266.

⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmi’*, 13/111.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 20/237.

⁴⁶ Ebû Bekr İbn Ebû Hayseme, *et-Târihu’l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 2004), 2/74, 77 (No: 1793, 1802).

Taberî (öl. 310/923), Sehl b. Sa'd'dan (öl. 91/712) ilgili âyetle nüzûl irtibatı kurulmuş şöyle bir rivayet nakletmiştir: “Resûlullah, rüyasında filânoğullarının minberi üzerinde maymunlar gibi zıpladıklarını görmüş ve bunu hayra yormamış, ölünceye kadar da bir daha gülmemişti. İşte bu rüya üzerine Allah, bu âyeti indirmiştir.”⁴⁷ İbn Kesîr, senedindeki bazı ravilerin cerh edilmesinden dolayı Taberî'nin naklettiği bu rivayetin son derece zayıf olduğunu belirtmiştir.⁴⁸

İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938), Ya'lâ b. Mürr'e'den; “Resûlullah: ‘Rüyada Ümeyyeoğulları'nı yeryüzünün minberleri üzerinde gördüm. Onlar size yönetici olacaklar ve siz onları kötü kişiler olarak bulacaksınız’ buyurdu ve bu yüzden hüznlendi. Bunun üzerine Allah, bu âyeti indirdi.”; Saîd b. el-Müseyyeb'den (öl. 94/713); “Resûlullah, rüyasında Ümeyyeoğulları'nın tıpkı maymunların zıplayıp oturduğu gibi, minberi üzerine zıplayıp oturduklarını gördü ve bu durum, onu üzdü.” şeklinde rivayetler aktarmıştır.⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), bu rivayetlerin tümünün senetlerinin zayıf olduğunu tespit etmiştir.⁵⁰ Mâtürîdî (öl. 333/944), Saîd b. Müseyyeb'ten rü'yânın uykuda görülen rüya olduğu, Ümeyyeoğulları'nın minberler üzerinde olmasının onlara mal ve yetki verileceği, bunun da onlar için bir imtihan olacağı yorumunu nakletmiştir.⁵¹ Taberî, Zeccâc (öl. 311/923) ve Mâverîdî (öl. 450/1058) bu görüşü “filanoğulları, bir kavim” şeklinde isim vermeden;⁵² Hâzin (öl. 741/1341) ise kıl lafzıyla ve “Hakem'in çocukları” şeklinde isim vererek aktarmıştır.⁵³ Beyzâvî de fitneden muradın, Emevî döneminde meydana gelen olaylar olabileceği söylemiştir.⁵⁴ Birçok müfessir ise eserlerinde diğer üç görüşe yer verirken bu görüşe yer vermemişlerdir.⁵⁵

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/646; Mâverîdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 3 / 253.

⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 5/93.

⁴⁹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 8/2336.

⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd (Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1421), 8/258.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/73.

⁵² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/646; Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdüllcelîl Abdüh Şelebî (Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1998), 3/248; Mâverîdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 3/254.

⁵³ Hâzin, *Lübâb*, 3/135.

⁵⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/308.

⁵⁵ Nesefî, *et-Teysîr*, 9/434; Ebû Zeyd es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ali Muavvez-Adil Ahmed (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1997), 3/482-483; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5/182.

Vâhidî (öl. 468/1076) ve Râzî, ilgili âyetin Mekkî olması ve Resûlullah'ın Mekke'deyken minberinin bulunmaması nedeniyle bu rüyanın âyetle bir ilgisinin olamayacağı itirazına karşı "Hz. Peygamber'e, daha Mekke'deyken rüyasında Medine'de minberinin olacağı ve bu minberi Ümeyyeoğulları'nın devralacağı gösterilmiş olabilir" şeklinde düşünülebileceğini belirtirler.⁵⁶ İbn Atıyye'ye göre böyle bir rüyanın kapsamına Hz. Osman, Ömer b. Abdülaziz ve Muaviye giremeyeceğine göre Ümeyyeoğulları yorumunun doğru olması şüphelidir.⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, müfessirlerin çoğunluğu tarafından aktarılmasına rağmen bu rivayetlerin sahih olmadığını,⁵⁸ Şinkîti (1907-1974) ise bu görüşün dayandığı rivayetlerin delil olamayacak derecede zayıf bir yolla geldiğini belirtir.⁵⁹ Derveze (1888-1984), bu rivayete ait yukarıdaki eleştirileri delil göstererek rivayetin Şîa kaynaklı bir uydurma olduğu söyler. Şîi müfessirlerin bu tür rivayetlerinde mezhebî hevaların ve haddi aşmanın çok bariz bir şekilde görüldüğünü de ilave eder.⁶⁰

Muhammed Ebû Zehv, hicrî 2. asırda hadisleri tahrif eden gruplardan birinin de siyasî propagandacılar olduğunu söyler.⁶¹ Bu dönemde Abbasî propagandacıları, Emevî Devleti'ni yıkabilmek ve siyasî gayelerine ulaşabilmek için hadisleri vasita olarak kullanmışlardır. Bu nedenle Ümeyyeoğulları'nı halkın gözünden düşüren, onlardan nefret etmelerini sağlayan ve Abbasoğulları'na da hilafeti müjdeleyen hadisler uydurmuşlardır. Yazarın bu konuda verdiği örnekler arasında birçok tefsirde nakledilen; "Resûlullah, rüyasında Hakem'in oğullarının minberine tırmanarak üzerinde zıpladıklarını gördü ve bu, hoşuna gitmedi, ölünceye kadar da bir daha gülmedi. Bu âyet, bunun üzerine indi." ve "Hz. Âişe, Mervan'a şöyle dedi: Resûlullah'tan işittim ki o, senin babana ve dedene 'Sizler Kur'an'daki lanetlenmiş ağaçsınız.'" rivayetleri ile

⁵⁶ Ebü'l-Hasen el-Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'an*, thk. Abdullah el-Fevzân vd. (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430), 13/380; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/237; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/111.

⁵⁷ Endelüsi, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/468.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/54.

⁵⁹ Muhammed Emîn eş-Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an* (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1426), 3/713.

⁶⁰ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs tertibu's-süver hasebe'n-nüzûl*, 2. Basım (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 3/404.

⁶¹ Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, 2. Basım (Riyad: er-Riâsetü'l-Amme li-İdâretü'l-Bühûsi'l-İlmiyye, 1984), 259-260.

Ya'lâ b. Murra'dan nakledilen "Âyetteki lanetlenmiş ağaçtan maksat Ümeyyeoğulları'dır." şeklinde yorum da vardır.⁶²

Ehl-i sünnet müfessirlerinin bu görüşe mesafeli durmalarının en önemli sebebinin Ümeyyeoğulları'ndan birçok şahsın gerek Hz. Peygamber gerekse râşid halifeler devrinde devletin çeşitli mevkilerinde göreve getirilmiş olmasıdır. Ayrıca onların içinden Hz. Osman gibi İslâm davetine ilk dönemden itibaren samimi bir şekilde destek veren müslümanların olması da bir soyun toplu bir şekilde lanetlenmiş olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla Ümeyyeoğulları'nı toptan lanetlenmiş bir soy olarak gören bu görüşü bir Şîi uydurması olarak görmelerinin arka planında bu genellemeci tavır yatmaktadır. Görüşe ılımlı olarak bakan bazı müfessirlerin ise bu genellemeci tavra karşı çıkarak Hz. Âişe rivayetine uygun bir şekilde lanetlenmeyi sadece Hakem ve oğullarına hasrettikleri görülmektedir.

1.3.2. Şîi Müfessirlerin Görüşleri

Şîiler, hadis rivâyetinde Hz. Peygamber'in yanı sıra imamlardan gelen rivâyetleri de hadis olarak kabul etmekte ve bağlayıcılık açısından aynı konuda görmektedirler. Ayrıca imamların masum kabul edilmesi, bilginin sadece onlarda toplanması ve sahâbîlerin yanı sıra sonraki âlimlerin devre dışı bırakılması anlayışı,⁶³ çalışmamıza konu olan âyetin tefsirini genellikle imamlarından rivayet ettikleri haberlere dayandıran Şîi müfessirlerin eserlerinde açıkça göz çarpmaktadır.

Süleym b. Kays el-Hilâlî'den (öl. 76/695) nakledilen ve ilk yazılı Şîi metni olma özelliği taşıyan *Kitâbü Süleym'*de⁶⁴ Hz. Ali'nin Muaviye'ye yazdığı uzunca bir mektup aktarılır. Mektubun konumuzla alakalı bölümü, ilgili âyete atıfta bulunarak bu âyetin Ümeyyeoğulları hakkında nazil olduğunu söyler ve şöyle devam eder: "Bu âyet, Hz. Peygamber'in, minberi üzerinde insanları gerisin geriye döndüren sapık imamlardan on iki imam gördüğünde inmiştir. Onların ikisi Kureys'in muhtelif iki kabilesinden (Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer

⁶² Ebû Zehv, el-Hadis ve'l-muhaddisün, 261.

⁶³ Bekir Kuzudişli, "Şia'da Rivayet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 62.

⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Süleym b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), EK-2/540.

kastediliyor), on tanesi Ümeyyeoğulları'ndandır. Onun birincisi kanını talep ettiği arkadaşın (Hz. Osman kastediliyor), sen, oğlun ve Hakem'in ilki Mervân olan yedi oğludur."⁶⁵ Kummî (öl. 329/941) de âyetin nüzül sebebinin Hz. Peygamber'in minberi üzerinde maymunlar gibi zıplayan kişileri gördüğü ve çok üzüldüğü rüya olduğunu söyler. Bu kişilerin Ümeyyeoğulları olduğunu da ekler.⁶⁶

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, İmam Ca'fer-i Sâdık'tan gelen şu rivayeti aktarır: "Nebi, Medine'deyken rüyasında birbiri ardı sıra minberine maymunlar gibi tırmanan on dört kişi gördü. Sabah olunca ashabına rüyasını anlattı. Ashabı bu kişilerin kim olduklarını sorunca: 'Bu iş için ehil olmayan Kureys'ten bir topluluktur.' dedi." Ca'fer-i Sâdık devamında "Onlar, Ümeyyeoğulları'dır" demiştir.⁶⁷ Ayrıca Feyz-i Kâşânî (öl. 1090/1679) ve Meşhedî (öl. 1125/1714), "Resûlullah, ateşten minberler üzerinde insanları gerisin geriye döndüren ateşten adamlar gördü. Biz onların kim oldukları hakkında bir şey demiyoruz.", "Biz bu adamların isimlerini söylemiyoruz fakat Resûlullah, minberinin üzerinde kendinden sonra dosdoğru yolundan insanları gerisin geriye döndüren bir kavim gördü." şeklinde aynı görüşü ifade eden çeşitli rivayetler aktarmışlardır. Ayrıca bir başka rivayete dayanarak bunların Ümeyyeoğulları'ndan on iki adam olduklarını açıkça belirtmişlerdir.⁶⁸

Nimetullah el-Cezâirî (öl. 1112/1701), tertemiz efendilerden gelen apaçık haberlere dayanarak Hz. Peygamber'in minberi üzerine Teym, Adıyy ve Ümeyyeoğulları'nın çıkıp insanları dinlerinden geriye çevirirken gördüğünü söyler.⁶⁹ Meşhedî de benzer bir şekilde fakat Ümeyyeoğulları'nı zikretmeden Teym ve Adıyyoğulları'nı olaya dâhil eden bir rivayet aktarır: "Ebû Ca'fer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber: 'Ben, Teym ve Adıyyoğulları'ndan minberler üzerinde oturup insanları gerisin geriye yoldan çeviren bazı adam-

⁶⁵ Ebû Sâdık Süleym b. Kays, *Kitâbü Süleym bin Kays el-Hilâlî*, thk. Muhammed Bâkır ez-Zencânî, 5. Basım (Kum: İntişârât-ı Delilimâ, 2008), 2/773.

⁶⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2/21.

⁶⁷ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Nehcü'l-beyân an keşfi'l-meâni'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Dergâhî (Neşru'l-Hâdî, 1419), 3/240-241.

⁶⁸ Molla Muhsin Feyz-i Kâşânî, *es-Sâfi fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhsin el-Huseynî (Tahran: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1419), 4/422-424; Meşhedî, *Kenzu'd-dakâik*, 7/443-445.

⁶⁹ Nimetullâh el-Cezâirî, *Ukûdu'l-mercân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Kum: İhyâü'l-Kütübi'l-İslâmî, 1388), 3/100.

lar gördüm.' demiştir."⁷⁰ Şübber (öl. 1242/1827), rü'yânın gözle görme olması durumunda İsrâ gecesi görülenler, uykuda olması durumundaysa Ümeyyeoğulları'nın görüldüğü rüya olabileceğini belirtir. Bunların imtihan olma durumlarının İsrâ gecesi görülenlerin inkârcıları mü'minlerden ayırt etmesi, diğerinde ise Ümeyyeoğulları devletinde insanların imanlarında sâbit olmaları şeklinde olacağını belirtir.⁷¹

Cevâd Muğniyye (1904-1979), âyette rü'yânın mahiyetinin ve fitneden muradın ne olduğunun açıklanmadığını belirterek bu konularda müfessirlerin ihtilaf ettiklerini söyler. Râzî, Ebû Hayyân ve İbn Cüzey'den alıntılar yaparak rü'yâ hakkında Hudeybiye günü Mekke'ye giriş ve Ümeyyeoğulları olduğu görüşlerini paylaşır. Fakat tercihini Ümeyyeoğulları'nın görülmesi tarafında kullandığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu görüşü delillendirmek üzere bu yorumun sahabeden bir grup tarafından nakledildiğini, Râzî'de İbn Abbâs'ın, Ebû Hayyân'da Sehl b. Sa'îd'in adlarının geçtiğini belirtir. Ayrıca "*Ümmetimin helâki Kureys'ten birtakım çocukçağızların elinde olacaktır.*"⁷² hadisini de rüyada Ümeyyeoğulları'nın görüldüğüne bir delil olarak sunar.⁷³ Tabâtabâi (1904-1981), Ehl-i sünnet âlimlerinden ve Ehl-i beyt imamlarından gelen haberlerin ittifakıyla bu rüyanın Ümeyyeoğulları hakkında olduğunu iddia eder.⁷⁴ Şîî müfessirlerin genelde her konuda olduğu gibi bu konuda da sadece imamlarından gelen rivayetleri önceledikleri görülmektedir. Onlar, Ümeyyeoğulları'na karşı besledikleri kını açıkça yansıttıkları bu görüşlerinde lanetlenmenin sınırlarını Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i de içine alacak kadar genişletmişlerdir. Bu konu hakkında bazı Ehl-i sünnet müfessirlerinin eserlerinde naklettikleri rivayetleri ise kendi görüşlerine delil olarak kaydetmişlerdir.

1.4. İsrâ Gecesi Hz. Peygamber'e Gösterilen Olağanüstü Müşâhedeler

Birçok müfessire göre çoğunluğun benimsediği ve en doğru olan görüş, rü'yânın İsrâ gecesinde Allah'ın Hz. Peygamber'e gösterdiği müşâhedeler

⁷⁰ Meşhedî, *Kenzu'd-dakâik*, 7/444.

⁷¹ Seyyid Abdullah Şübber, *el-Cevherü's-semîn fi tefsîri'l-kitâb'il-mübîn*, thk. Üsâme es-Sâidî (Kum: Zevi'l-Kurbâ, 1431), 4/27.

⁷² Buhârî, "Menâkıb", 25; "Fiten", 3; Müslim, "Fiten" 74.

⁷³ Muhammed Cevâd Muğniyye, *et-Tefsîri'l-kâşif* (Kum: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2007), 5/60.

⁷⁴ Muhammed Hüseyin Tabâtabâi, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1997), 13/137.

olduğudur.⁷⁵ Hz. Peygamber, kendisine gösterilen harikulade müşâhedeleri insanlara aktardığı zaman bazıları onu yalanlamışlar, ihlaslı bir şekilde iman edenlerin ise imanları artmıştır.⁷⁶ Buhârî ve Tirmizî, İbn Abbâs'tan yaptıkları rivayette rü'yânın İsrâ gecesinde Resûlullah'a uyanırken gösterilen deliller olduğunu haber vermişlerdir.⁷⁷ Mukâtil b. Süleymân, "sana gösterdiğimiz rü'yâyı yani geceleyin Beytu'l-Makdis'e yürütülmeni" şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁸ Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815), rü'yânın İsrâ gecesini Allah'ın Hz. Peygamber'e uykuda değil uyanırken gösterdiği şeyler olduğunu, onun Beytu'l-Makdis'e gidişi ve dönüşü esnasında gördüklerini müşriklere anlatınca onların inkâr ettiklerini, bu hadisenin müşrikler için bir imtihan olduğunu kaydetmiştir.⁷⁹ Ferrâ (öl. 207/822) bu müşâhedeleri duyan müşriklerden bazılarınun Hz. Peygamber'e sihirbaz, bazılarınunsa kâhin dediğini söylemiştir.⁸⁰

Taberî, İbn Abbâs'ın rivayetine benzer rivayetleri Abdürrezzâk (öl. 211/826-27), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Mücâhid, Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Hasan-ı Basrî, Mesrûk (ö. 63/683 [?]), İbrâhîm (öl. 96/714), Katâde'den de nakletmiş⁸¹ ve görüşler arasında en doğru olanın bu olduğunu kaydetmiştir.⁸² Süyûtî (öl. 911/1505), âyetin nüzûl sebebi olarak Ümmü Hânî'den (öl. 50/670'ten sonra) şöyle rivayet etmiştir: "Resûlullah, İsrâ gecesinin sabahında bunu Kureys'ten bir gruba anlatmış ve onlar da alay ederek kendisinden bir delil istemişlerdi. Resûlullah, onlara Beytu'l-Makdis'i tarif etmiş ve yoldaki bir kervandan bahsedince Velîd b. Muğîra: "Bu bir sihirbazdır" demiştir. Bu

⁷⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/646-647; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/73; Vâhidî, *el-Basît*, 13/377; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/103; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/238; Hâzin, *Lübâb*, 3/135; Şihâbuddîn el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî*, thk. Ali Abdalbârî Atıyye (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 8/100; İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, trc. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2012), 5/246.

⁷⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/248.

⁷⁷ Buhârî, "Tefsîr", 17 (No: 4716); "Menâkıbü'l-Ensâr", 42 (No: 3888); Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 18 (No: 3134).

⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir*, 2/538; San'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1/380.

⁷⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 145; Vâhidî, *el-Basît*, 13/378.

⁸⁰ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ali en-Neccâr (Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1956), 2/126.

⁸¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/642-643; Ayrıca bk. Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 438; Mâveridî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 3/253.

⁸² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/646-647.

âyet bunun üzerine indirilmiştir.”⁸³ İbn Kesîr (öl. 774/1372), Buhârî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği rivayeti, Ahmed b. Hanbel ve Abdürrezzâk, Süfyân b. Uyeyne'nin de naklettiğini kaydetmiştir. Hz. Peygamber'in haber verdikleri karşısında insanlardan bazıları hak dinden dönmüşler, kafaları ve gönülleri anlatılanları kavrayamadığı için peygamberin mi'râcını yalanlamışlardır. Hâl-buki Allah, mi'râcı mü'minler için bir sebat ve yakîn vesilesi kılmıştır.⁸⁴ Ebü'l-Berekât en-Nesefî ise müfessirlerin ekseriyetle ilk sırada zikrettikleri bu yorumu, kıl lafzıyla aktararak katılmadığını ifade etmiştir.⁸⁵

Şa'râvî (1911-1998), İsrâ görüşünün doğru olduğunu kabul etmiş ve âyette rü'yet değil de rü'yâ denilme nedeninin Hz. Peygamber'e gösterilen harikulade ve insanlarca bilinmeyen garip şeylerin daha net vurgulanması olduğunu söylemiştir. Sanki Kur'ân, "Hz. Peygamber'e gösterilen müşâhedeler ancak rüyada görülebilecek türden harikulade hadiselerdir." demek istemiştir.⁸⁶ Ayrıca böyle bir mucizeden dolayı, Allah hakkında, her türlü eksikliklerden uzak olduğunu ifade eden سُبْحَانَ lafzı kullanılmıştır.⁸⁷ İsrâ gecesi görülen şeylerin rüyadayken görülmüş olması, onu alelâde bir olaya indireceği, dolayısıyla bu olayı anlatılırken Allah hakkında azamet/büyüklik ifade eden böyle bir lafzın kullanılmasının anlamsız olacağı da ifade edilmiştir.⁸⁸ Bazı müfessirler, rü'yânın Hz. Peygamber'in Mekke'ye girdiğini gördüğü rüya olarak yorumlanabilmesi için İsrâ suresi 60. âyetin Medenî olması gerektiğini hatırlatmışlardır. Ayrıca âyetin siyakında bu ayetlerin Medenî olduğuna dair bir delil bulunmadığını göz önüne alarak rü'yânın Resûlullah'ın mi'râca çıkarıldığı gece gösterilen müşâhedeler olduğunu tercih etmişlerdir.⁸⁹ Süleyman Ateş, Mekkî Medenî tartışmasına girmeden İsrâ yorumunun zayıf bir yorum olduğunu çünkü bu olayda müslümanların kuşkulanasına yol açacak bir duru-

⁸³ Celaledin es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl* (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 2002), 162.

⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 5/92.

⁸⁵ Nesefî, *Medârik*, 2/265-266.

⁸⁶ Şa'râvî, *Tefsîru Şa'râvî*, 14/8647-8648.

⁸⁷ el-İsrâ 17/1.

⁸⁸ Bünyamin Açıklan, "Kur'ân-ı Kerim'de Zikri Geçen Rüyalar", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (2014), 45-46.

⁸⁹ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadis*, 3/403; Sa'dî, *Teyisr*, 4/928; Kâsımî, *Mehâsin*, 10/3944-3945; Yazır, *Hak Dini*, 5/3186; Tabâtabâi, *el-Mizân*, 13/133-134.

mun olmadığını ve müslümanların Hz. Peygamber'den böyle olağanüstü haberler duymaya alışık olduklarını söylemiştir.⁹⁰

Şîi müfessir Tûsî (öl. 460/1067) ve Tabersî (öl. 548/1154), âyette zikredilen rü'yânın, sırasıyla İsrâ gecesi, Mekke'ye giriş ve Ümeyyeoğulları görüşlerinden biri olabileceğini söyleyerek her biriyle ilgili delil ve görüşleri aktarır.⁹¹ Şeybânî; Kelbî, Mukâtil b. Süleymân, Hasan-ı Basrî, Saîd b. el-Müseyyeb ve müfessirlerden bir gruba göre âyette sözü edilen rü'yânın İsrâ gecesi görülen şeyler olduğu rivayetlerini kaydeder.⁹² Tabâtabâî, rü'yânın İsrâ gecesi görülenlerin olamayacağını çünkü rü'yâ ile rü'yetin birbirinden ayrı olduğunu, bu görüşün geçerli olması için İsrâ hadisesinin rüyada gerçekleştiğinin kabul edilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca bu görüşü savunanların rü'yâ ile rü'yet arasında bir fark olmadığını ispat için birçok farklı gerekçeler ileri sürdüklerini yani ittifak edemediklerini ekler.⁹³ Dolayısıyla bir grup Şîi müfessir, bu görüşe ait rivayetleri naklederek en azından karşı çıkmadıklarını belli ederken bazıları ise âyette geçen rü'yânın uyanıkken görülen şeyler olamayacağını ispata çalışmışlardır. Ehl-i sünnet müfessirlerinin rü'yâ kelimesinin uyanıkken görülen şeyler hakkında kullanılabileceğine dair verdikleri cevapların çeşitliliğini ise kendi görüşlerinin doğruluğuna bir delil olarak sunmuşlardır.

2. Lanetlenmiş Ağaç

Âyette, lanetlenmiş ağaç konusunun daha önce Kur'ân'da geçtiği vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu konuda öne çıkan her iki görüş hakkındaki tartışmalar, bu ağacın ne olduğu konusunun yanı sıra ağacın Kur'ân'da nerede ve hangi vasıfları ile geçtiği konusunda cereyan etmektedir. Çünkü bu konuda sunulan delillerin kuvvetli olması aynı zamanda görüşün de kuvvetli olması anlamına gelmektedir.

⁹⁰ Ateş, Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri, 3/1538.

⁹¹ Ebû Ca'fer et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Âmilî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 6/494; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 6/202.

⁹² Şeybânî, *Nehcu'l-beyân*, 3/238-239.

⁹³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/137.

2.1. Zakkum Ağacı

Müfessirlerin çoğunluğuna göre âyetteki lanetlenmiş ağaç zakkum ağacıdır.⁹⁴ Buhârî ve Tirmizî, İbn Abbâs'tan yaptıkları rivayette lanetlenmiş ağacın zakkum ağacı olduğunu haber vermişlerdir. Ayrıca Tirmizî, bu hadisin sahih olduğu bilgisini de kaydetmiştir.⁹⁵ İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân, Yahyâ b. Sellâm, Ferrâ ve San'ânî de lanetlenmiş ağaç zakkum ağacı olarak tefsir etmişlerdir.⁹⁶ Vâhidî, âyetin sebab-i nüzûlü hakkında İbn Abbâs'ın şöyle dediğini rivayet eder: "Allah, Kur'ân'da zakkumu zikredip onunla Kureys'i korkutunca Ebû Cehil: 'Muhammed'in sizi korkuttuğu bu zakkum nedir biliyor musunuz?' diye sordu. Dediler ki: 'Hayır, bilmiyoruz.' Bunun üzerine Ebû Cehil: 'O tereyağlı tirit yemeğidir. Eğer elimize geçerse ondan mutlaka zakkumlanacağız' dedi ve bunun üzerine Allah, bu âyeti indirmiştir."⁹⁷

Taberî; İbn Abbâs, Sa'îd b. Cübeyr, Katâde, Mücâhid, Mesrûk, İkrime (öl. 105/723), Dahhâk (öl. 105/723), Hasan-i Basrî'nin dâhil olduğu bir grup müfessirin zakkum ağacı dediklerini,⁹⁸ diğer bir grubun küsküt bitkisi dediklerini nakletmiştir. Ayrıca Taberî, "Bize göre bu iki görüşten doğru olanı zakkum diyenlerin görüşüdür, çünkü te'vîl ehlinin bu konudaki delillerinde icmâ bulunmaktadır." demiştir.⁹⁹ Âlûsî (öl. 1270/1854), küsküt bitkisinin Kur'ân'da geçtiği iddia edilen âyetin "*Kötü bir sözün durumu da; yerden koparılmış, ayakta durma imkânı olmayan kötü bir ağacın durumu gibidir.*"¹⁰⁰ olduğunu aktarır.¹⁰¹

⁹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 2/539; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 8/2336; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 146-147; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/126; San'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/381; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/652; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/74; Mâverdi, *en-Nüket*, 3/253; İbn Manzûr, "la'n", 13/389; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 5/92; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/491; Bikaî, *Nazmü'd-dürrer*, 11/459; İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, 5/246; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/180; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 15/148; Kannevci, *Fethu'l-beyân*, 7/415; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 10/3945; Yazır, *Hak Dini*, 5/3187.

⁹⁵ Buhârî, "Tefsîr", 17 (No: 4716); "Menâkıbü'l-Ensâr", 42 (No: 3888); Tirmizî, "Tefsîrû'l-Kur'ân", 18 (No: 3134).

⁹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 2/539; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 8/2336; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 146-147; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/126; San'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/381.

⁹⁷ Ebû'l-Hasen el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 296.

⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/647-651.

⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/651-652; Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/112.

¹⁰⁰ İbrâhîm 14/26.

¹⁰¹ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 8/101.

Vâhidî ise küsküt görüşünün, âyeti tefsir etmeye uygun olmayan zayıf bir görüş olduğunu belirtmiştir.¹⁰²

Mâtürîdî, “Ateş ağacı yaktığı halde cehennemde ağaç nasıl bulunur?” diyerek Hz. Peygamber’in yalancı olduğunu iddia edenlere cehennemdeki her şey gibi ağacın da ateşten olduğunu hatırlatır.¹⁰³ Râzî, müfessirlerin çoğunluğuna göre bu ağacın, “Şüphesiz, zakkum ağacı, günahkârların yemeğidir.”¹⁰⁴ âyetinde zikredilen zakkum ağacı olduğunu belirtmiştir. Ebû Cehil’in, bu ağaç hakkında; “Muhammed’in “Onun yakıtı taşlar ve insanlardır.”¹⁰⁵ dediği o cehennem ateş, taşları bile yakarken nasıl olur da orada ağaç olur?” dediğini; Abdullah b. ez-Ziba’râ’nın ise; “Bildiğimize göre zakkum, hurma veya kaymaktır. Cehennemde nasıl böyle şeyler olur?” dediğini aktarmıştır. Ayrıca cehennemde bir ağacın olmasına şaşıkları için “Şüphesiz biz onu zalimler için bir imtihan aracı kıldık.”¹⁰⁶ ayetinin nâzil olduğunu da eklemiştir.¹⁰⁷ İbn Kesîr ise âyetteki rû’yâyı mi’râc gecesi gösterilen müşâhedeler olarak yorumlayanların aynı zamanda lanetlenmiş ağacı da zakkum ağacı olarak yorumladıklarını belirtmiştir.¹⁰⁸

Ağaca lanetlenmiş denilmesinin sebebi, Arapların eziyet veren her zararlı şeye lanetlenmiş demeleridir.¹⁰⁹ Zakkum ağacı da cehennemliklere eziyet edip zarar vermektedir. Ayrıca zakkum meyvelerinin şekli, lanetlenmiş şeytanların başlarına benzediği için zakkum ağacına lanetlenmiş denildiği kaydedilmiştir.¹¹⁰ Birçok müfessire göre zakkum ağacına lanetli denilmesi, onu yiyecek olanların lanetlenmiş olmasıdır. Bu şekilde mecazen vasfedilmesi daha etkili bir şekilde anlatmak içindir. Rahmetten en uzak yer olan

¹⁰² Vâhidî, *el-Basît*, 13/383.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/74.

¹⁰⁴ ed-Duhân 44/43-44.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/24.

¹⁰⁶ es-Sâffât 37/63.

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtilhu’l-gayb*, 20/238.

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-’azîm*, 5/92.

¹⁰⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/248.

¹¹⁰ Âlûsî, *Rûhu’l-meâni*, 8/101; Ebû Hafs İbn Âdil, *el-Lübâb fî ‘ulûmi’l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 12/322-323. Ayrıntılı bilgi için bk. Yunus Emre Gördük, “Kur’ân’da Geçen ‘Zakkum Ağacı’ Üzerine Bir Literatür İncelemesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/37 (2017), 63-64.

cehennemnin dibinde olduğundan veya onun meyvelerinin eza verici olması sebebiyle lanetli denilmiştir.¹¹¹

Hız. Hüseyin'in torunu ve Zeydiyye mezhebinin imamı Zeyd b. Ali (öl. 122/740) lanetlenmiş ağaca öncelikle Ümeyyeoğulları dedikten sonra kıl lafzıyla zakkum ağacı görüşünü de belirtmiştir.¹¹² Tabâtabâî, lanetlenmiş ağaç hakkında Kur'ân'da bir açıklama olmadığını hatırlatarak başladığı yorumunda bunun zakkum ağacı olarak tefsir edilmesinin zorluğunu ispatlamaya çalışır. Kur'ân'da zakkum ağacının cehennemde bulunan ve insanlar için fitne olan bir ağaç olduğunun haber verildiğini¹¹³ fakat sadece cehennemde bulunmasının onun lanetlenmiş olması anlamına gelemeyeceğini¹¹⁴ dolayısıyla lanetlenmiş ağaçla kastedilenin zakkum ağacı olamayacağını söyler.¹¹⁵ Ayrıca zakkum ağacının Kur'ân'da lanetlendiğini açıklamak isteyenlerin birbirlerinden çok farklı gerekçeler ileri sürdüklerini yani ittifak edemediklerini de ilave eder.¹¹⁶

Ehl-i sünnet müfessirleri görüşlerini Buhârî ve Tirmizî'nin İbn Abbâs'tan yaptıkları rivayete dayandırmışlardır. Ayrıca zakkum ağacı ile ilgili diğer âyetleri de görüşlerine delil olarak sunmuşlardır. Zakkum ağacının Kur'ân'da açıkça lanetlenmediği itirazına ise onu yiyenlerin lanetlendiği, onun meyvelerinin lanetlenen şeytanların kafalarına benzediği ve Arapların eziyet veren her şeye lanetlenmiş dedikleri şeklinde cevap vermişlerdir. Fakat verdikleri bu cevapların çeşitliliği Şîî müfessirler tarafından eleştirilmiş ve kendi görüşlerinin lehine bir delil sayılmıştır.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/74; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/309; İbn Manzûr, "la'n", 13/389; İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, 5/246; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/491; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 15/148; Yazır, *Hak Dini*, 5/3187.

¹¹² Zeyd b. Ali, *Tefsîrü Garîbî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî (Beyrût: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, ts.), 250; Ayrıca bk. Tûsî, *et-Tibyân*, 6/494; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 6/202.

¹¹³ es-Saffât 37/62-64.

¹¹⁴ el-Müddessir 74/31; et-Tahrîm 66/6.

¹¹⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/133-134.

¹¹⁶ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/137.

2.2. Ümeyyeoğulları

2.2.1. Ehl-i Sünnet Müfessirlerin Görüşleri

İbn Habîb (öl. 245/860), Hz. Peygamber'in kendilerine resmî görev verdiği emirlerini sayarken aralarında Ümeyyeoğulları'ndan Ebû Süfyân ile oğlu Yezîd'in de olduğu sekiz kişinin isimlerini sayar. Hatta bunlardan bazılarının Hz. Peygamber'in vefatı zamanında görevleri başında olduğu bilgisini kaydeder.¹¹⁷ İbn Teymiyye (öl. 728/1328), aynı bilgiyi paylaştıktan sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de Ümeyyeoğulları'ndan resmî görevliler tayin ettiğini ekler ve bu bilgilerin, Ümeyyeoğulları'nın görevlendirilmesinin cevazı hakkında Rasûlullah'tan gelen sabit deliller olduğu söyler.¹¹⁸ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in ve râşid halifelerinin Ümeyyeoğulları'ndan birçok kişiyi devlete resmî görevli olarak tayin etmeleri onları lanetlenmiş bir soy olarak görmediklerine açık bir delildir.

Râzî, lanetlenmiş ağaçla Ümeyyeoğulları'nın kastedilmesini ikinci görüş olarak nakleder. Fakat bu görüşe delil olarak Hz. Peygamber'in minberini Mervan'ın oğullarının birbirinden devraldıklarını gördüğü rüyasını Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e anlattığı ve Hakem b. Ebü'l-Âs'ın da onları gizlice dinlediği olay verilmektedir. Ayrıca bu görüşü, Hz. Âişe'nin Mervan'a, "Allah, sen babanın sulbündeyken, babana lanet etti. Sen, Allah'ın lanetlediği kimsenin bir parçasısın." dediği rivayet de desteklemektedir.¹¹⁹ Vâhidî, bu olayın Medine'de yaşandığını, ilgili âyetin Mekkî olması nedeniyle bu delillendirmenin geçerli olamayacağını belirtir.¹²⁰

Sem'ânî (öl. 489/1096), bu görüşü aktardıktan sonra kendi tercihini belirtmeden müfessirlerden bir grubun bu rivayetleri sahih kabul etmeyerek reddettiklerini kaydetmektedir.¹²¹ İbn Asâkir (öl. 571/1176), Ümeyyeoğulla-

¹¹⁷ Ebû Ca'fer İbn Habîb, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstädter (Haydarâbâd-Dekken: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1942), 126-127; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım fi tahkiki mevâkifi's-sahâbe ba'de vefâti'n-nebî*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, 6. Baskı (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1412), 100.

¹¹⁸ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünnet*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Mektebetü İbn Teymiyye, 1986), 6/193-194.

¹¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/238; Ayrıca bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 19/43; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 12/323.

¹²⁰ Vâhidî, *el-Basît*, 13/382.

¹²¹ Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Ebû Temîm Yâsir (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 3/256.

rı'nın lanetlendiğine dair birçok rivayet sıralar ancak bu görüşün garib ve zayıf olduğunu, sahih görüşün zakkum ağacı olduğunu belirtir.¹²² Âlûsî, zakkum ağacı görüşünden sonra Ümeyyeoğulları yorumunun dayandığı rivayetleri aktarır. Bu görüşün temelinde, Emevî halifelerinin masum kişilerin kanını akıtmaları, mallarına el koymaları ve Allah'ın indirdiği ahkâmın dışında uygulamalar yapmaları gibi kötülükler olduğunu belirtir. Çünkü onların sahip olduğu bu kötü özellikler, insanlar için bir fitne olmuştur. Sonuçta onlara ya Şîa'nın iddia ettiği gibi Kur'ân'da özel olarak lanet edilmiş ya da genel olarak kötülük yapanlara edilen lanetten¹²³ nasiplerini almışlardır.¹²⁴ Âlûsî'nin bu görüşe delillerin incelenmesi ve doğrulanması yoluyla değil o devirde yaşanan elim olaylara bakarak sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵

İbn Âşûr (1879-1973), Ümeyyeoğulları şeklindeki yoruma dair İbn Abbas'tan gelen rivayetin onun adına uydurulmuş haberlerden olduğunu söyler. İbn Âşûr'a göre bu rivayet, Abbasîler'in Emevî devletine karşı başlattıkları isyan hareketi zamanında Ümeyyeoğulları'na olan nefreti arttırmak amacıyla uydurulan propaganda malzemelerinden biridir.¹²⁶ Buna benzer bir rivayeti Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ* adlı kitabında zikreder. Buna göre İbn Abbas, babasından şöyle nakletmiştir: "Nebî, yürüyüşlerinde kibir olan filanoğullarından bir kavme baktı ve yüzünde kızgınlık belirdi. Sonra 'Kur'ân'da lanetlenen ağaç' âyetini okudu. Ona: 'Yâ Resûlallah, onun hangi ağaç olduğunu söyle, onu keselim' denildi. 'O, yerde biten bir ağaç değil, Ümeyyeoğulları'dır. Onlar hükümdar olunca sapıttılar, kendilerine bir şey emanet edilince hıyanet ettiler.' Sonra eliyle amcası Abbas'ın sırtına vurdu ve şöyle dedi: 'Ey amca, Allah senin soyundan bir adam çıkaracak ve onun eliyle onların sonunu getirecek.'" Süyûtî, bu rivayetin uydurma olduğunu ve râvilerinden Alâiyye'nin bunu uydurduğunu kaydetmiştir.¹²⁷

¹²² Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997), 57/271-272; Ayrıca bk. İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/92; Kurtubî, *el-Câmi*, 13/115; Şinkîtî, *Edvâ'ü'l-beyân*, 3/713.

¹²³ el-Ahzâb 33/57; Muhammed 47/22-23.

¹²⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 8/102.

¹²⁵ Aynı bakış açısı için bk. Ebü'l-Kâsım en-Nisâbüri, *Bâhirü'l-burhân fî me'âni müşkilâti'l-Kur'ân*, thk. Suâd binti Sâlih (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1997), 831.

¹²⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 15/148.

¹²⁷ Celaleddin Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2003), 269.

Bilmen'e (1883-1971) göre lanetlenmiş ağacı kesin bir ifadeyle bir-iki kişi veya bir sülaleyle yorumlamak, Kur'ân'ı gelişi güzel tefsir etmek ve Kur'ânî lafızlara kıymet vermemek demektir. Çünkü o zaman hiçbir lafzın hakikî bir kıymeti, bir manası kalmaz. Bu tür bir tefsir, nihayetinde zayıf hatta batıl bir te'vilden, mevzu bir haberi nakletmekten başka bir şey değildir.¹²⁸ Derveze ise bu yorumun Şîa'nın bir görüşü olduğunu, cumhurun görüşünün zakkum ağacı olduğunu söyler. Çünkü bu ağacın zikrinin, bu sûreden önce inen Vâkıa sûresinde geçtiğini hatırlatır.¹²⁹

İdeolojik ve mezhebî okumaların tefsir metinlerine nasıl yansıdığına araştırıldığı bir çalışmada, ilk dört asırdaki tefsirlerde lanetlenmiş ağacın zakkum ağacı olarak yorumlanmasında Ehl-i sünnet müfessirlerin neredeyse görüş birliği içinde olduklarına fakat 5. asırdan itibaren Şii müfessirlerin etkisiyle Ümeyyeoğulları'nın da zikredilmeye başlandığına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla bu ve benzeri yorumlardan İslam Tarihi'nin ilk dönemlerindeki siyasî mücadeleler ve bu mücadelelere mensup olan mezhep bağlularının zihin dünyasının tefsirlerde yapılan yorumlara olan etkisinin göz ardı edilemeyeceği anlaşılmaktadır.¹³⁰ Yazarlar, bu yorumun doğrulanabilmesi adına şu soruları sormuşlardır:

1. Hz. Osman, nüzûl dönemini bildiği halde Kur'ân'ın lanetlemiş olduğu bir soyu kollamış mıdır?

2. Hz. Osman'ın, Hakem'in sürgününe son verdiğinde ashab tarafından yapılan tenkitler, neden ilgili âyete dayandırılmamıştır?

3. Ümeyyeoğulları gerçekten âyetin ifadesiyle lanetli bir soy ise ashab, aynı soydan gelen Hz. Osman'ın hilafetini nasıl kabul etmiştir?

Bu konuda ayrıca Hz. Hasan'ın Muaviye'ye biat etmesi ve hatta Hz. Hüseyin'in Yezid'e karşı çıkarken Ümeyyeoğulları'nın lanetli bir soy olduğunu söylememesi, ashabın böyle bir fikre sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Bu

¹²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları* (İstanbul: Hisar Yayınları, ts.), 102-103.

¹²⁹ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 3/404.

¹³⁰ Adnan Demircan - Halil Ortakçı, "Tarih-Yorum İlişkisi Bağlamında Emevi Karşıtlığının Kur'an Yorumuna Yansımaları", *İslam ve Yorum*, ed. Mehmet Kubat vd. (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı İlmi Araştırmalar, 2017), 1/566.

gerekçelere dayanan yazarlar, Emevîlerin uyguladığı yanlış politikaların bu tür yorumların oluşmasında etkili olduğunu, dolayısıyla bu âyete getirilen yorumun da Hâşimî-Emevî düşmanlığından kaynaklandığını belirtmişlerdir.¹³¹ Sonuç itibariyle Ümeyyeoğulları'nın lanetlenmiş bir soy olduğu yorumları, 5. yüzyılda Ehl-i sünnet tefsir kitaplarına tercih edilen ilk yorum olmasa da ikinci veya üçüncü yorum olarak girmiştir.

2.2.2. Şîî Müfessirlerin Görüşleri

Birçok Şîî müfessir, Ebû Ca'fer'den lanetlenmiş ağacın Ümeyyeoğulları olduğunu nakleder.¹³² Zeyd b. Ali, lanetlenmiş ağaç hakkında "rivayete göre bu, Ümeyyeoğulları'dır" demiştir.¹³³ Ayyâşî (öl. 320/932[?]), bunu delillendirmek için şu rivayetleri aktarır: "Resûlullah, minberi üzerinde insanları saptıran, dinden döndüren birtakım adamlar gördü." "Resûlullah, bir sabah üzüntülüydü. Sebebi sorulunca 'Bu gece rüyamda Ümeyyeoğulları'nı minberimin üzerinde zıplarken gördüm. Yâ Rabbî, Bu benim zamanında mı olacak?' dedim. Rabbim; 'Hayır fakat senden sonra olacak' dedi." "Hz. Ali: "Yâ Ebâ Hafz (Hz. Ömer) sana Ümeyyeoğulları hakkında nâzil olan âyeti haber vereyim mi? O âyet, Kur'ân'daki lanetlenmiş ağaçtır."¹³⁴ Tabersî'ye göre Ümeyyeoğulları'nın Hz. Peygamber'in makamını ele geçirecekleri ve torunlarını öldürecekleri Allah tarafından ona haber verilmiştir. Tabersî, bu görüşünü Ali b. Hüseyin'in dilinden Hz. Peygamber'in torunlarının çektikleri çileleri aktararak delillendirmeye çalışır.¹³⁵ Cezâirî ise konuyu daha uç bir noktaya taşır ve Ümeyyeoğulları'nın lanetlendikleri bilgisinin Kur'ân'da muhtemelen açıkça var olduğunu, fakat Emevîler'in diğer birçok şeyi Kur'ân'dan attıkları gibi bu konudaki âyeti de attıklarını iddia eder.¹³⁶

¹³¹ Demircan - Ortakçı, "Tarih-Yorum İlişkisi", 1/570.

¹³² Zeyd b. Ali, *Tefsîrû Garîbî'l-Kur'ân*, 250; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2/21; Ebû'n-Nadr el-Ayyâşî, *Tefsîrû'l-Ayyâşî*, thk. Heyet (Tahran: Müessesetü'l-Bi'se, 1421), 3/57; Tûsî, *et-Tibyân*, 6/494; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 6/202; Şeybânî, *Nehcu'l-beyân*, 3/240-241; Cezâirî, *Ukûdu'l-mercân*, 3/100; Muğniyye, *et-Tefsîrû'l-kâşif*, 5/60; Feyz-i Kâşânî, *es-Sâfi*, 4/422; Şübber, *el-Cevherü's-semîn*, 4/27.

¹³³ Zeyd b. Ali, *Tefsîrû Garîbî'l-Kur'ân*, 250.

¹³⁴ Ayyâşî, *Tefsîrû'l-Ayyâşî*, 3/57-59.

¹³⁵ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 6/202.

¹³⁶ Cezâirî, *Ukûdu'l-mercân*, 3/100.

Tabâtabâî, lanetlenmiş ağacın zakkum ağacı olarak tefsir edilemeyeceği hakkında kendi delillerini açıkladıktan sonra الشجرة (şecera) kelimesinin ağaç manasının yanında “bir şeyin, fikrin, inancın veya neslin kendisinden türediği asıl” manasına da geldiğini belirtir. Bundan yola çıkarak şecere ile ümmet için bir fitne olan ve Kur’ân’da lanetlenmiş kişilerin/soyların kastedilebileceği sonucuna ulaşır. Kur’ân’da lanetlenen kişilerin ise Ehl-i kitâb, müşrikler ve münafıklar olduğunu ve şecera ile bunlardan birinin kastedilmesinin uygun olacağını söyler. Bu grupların, ya nesillerinin ya da fikirlerinin devam ederek insanların din ve dünya işlerini fesat edeceklerini, âyette bahsedilen fitnenin bu olacağını belirtir. Hz. Peygamber’in zamanında hicretten önce veya sonra Ehl-i kitâb ve müşriklerin bu sıfatlarıyla öne çıkmadıklarını hatırlatır. Tüm bu nedenlerden dolayı şecera ile kastedilenin ümmetin arasında fitne çıkaran münafıklar yani Ümeyyeoğulları olduğunu söyler.¹³⁷

Çoğu Şîi müfessirin çeşitli deliller serdederek görüşlerini savundukları fakat bu savunmalarını yaparken gelen rivayetlere ve aklî çıkarımlara dayandıkları görülmüştür. Fakat Nimetullâh el-Cezâîrî, lanetlenmiş ağacın Kur’ân’da geçmesi konusunda kendi görüşünü desteklemek adına herhangi bir delil ortaya koymak yerine tamamen ön yargılı bir bakış açısıyla Kur’ân’da Ümeyyeoğulları’nın lanetlendiğine dair âyetin muhtemelen var olduğunu fakat Emevîler’in kendilerine lanet edilen bu âyeti de diğer birçok âyeti Kur’ân’dan çıkardıkları gibi çıkardıklarını iddia etmiştir. İncelediğimiz diğer Şîi tefsirlerinde rastlamadığımız bu aşırı görüşe müfessirin herhangi bir delil sunmaması ise oldukça şaşırtıcıdır.

Sonuç

Ehl-i sünnet ve Şîi tefsir kaynakları, kronolojik olarak tarandığında İsrâ sûresinin 60. âyeti hakkında yapılan yorumların belirgin bir şekilde birbirinden ayrıştığı görülmektedir. Tartışmalar âyette geçen rü’yâ ve lanetlenmiş ağaç üzerinde yoğunlaşmıştır. Ehl-i sünnet müfessirlerin büyük bir çoğunluğu, İbn Abbas’tan gelen rivayete dayanarak âyetteki rü’yâyı İsrâ gecesini uyanırken Hz. Peygamber’e gösterilen harikulade müşâhedeler olarak yorumlamışlardır. Ayrıca ilgili âyetin Mekki olması ve İsrâ hadisesinin Mekke döneminde gerçekleşmesi de önemli delillerindendir. Bu görüşe göre rü’yâ, uya-

¹³⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/132-134.

nıkken gözle görmek ve uykuda düş görmek şeklinde iki manaya gelir. Ehl-i sünnetin genel görüşüne göre İsrâ ve Mî'raç hadisesi Hz. Peygamber uyanırken vuku bulduğu için bu görüşü savunan müfessirler, konu hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmışlardır. Fakat bunu ispat için ortaya koydukları delillerin çeşitliliğini, Şîî müfessirler yadırganmışlar ve kendi görüşlerinin doğruluğuna dair karşıt bir delil olarak sunmuşlardır. Bazı Şîî müfessirlerin asıl savundukları Ümeyyeoğulları görüşünün yanında ikinci olarak İsrâ görüşüne de yer verdikleri ve onu yok saymadıkları görülmektedir.

Rü'yânın Hz. Peygamber'in minberi üzerinde Ümeyyeoğulları'nı gördüğü rüya olduğu görüşü, daha çok Şîî müfessirlerce savunulmuştur. Bu görüşün dayandığı temel delil, Ümeyyeoğulları'nın gelecekte yönetimi ele geçireceklerinin Hz. Peygamber'e rüyada gösterildiği ve onun bu durum karşısında çok üzüldüğü şeklindeki rivayetlerdir. Şîî müfessirlerin çoğunluğu rü'yâ ile rü'yetin birbirinden farklı manalarda kabul ederek İsrâ yorumunun geçerli olamayacağını, çünkü bu görüşün geçerliliğinin -Ehl-i sünnet'in görüşünün aksine- İsrâ'nın rüyada gerçekleştiğinin kabul edilmesine bağlı olduğunu savunurlar. Şîî kaynaklarda yer alan ilgili rivayetler, Ümeyyeoğulları'ndan başlayarak kendilerince lanete müstahak olan diğer düşmanlarına doğru genişleyen bir çerçeve çizmektedir. "Resûlullah, minberi üzerinde zıplayan birtakım adamlar gördü" temel cümlesinden başlayarak bu rivayete; "Ümeyyeoğulları", "saptıran on iki imam", "Teym, Adıyy ve Ümeyyeoğulları'nı gördü", "maymunlar gibi tırmanan on dört kişi gördü" şeklinde değişik eklemeler yapıldığı görülmektedir. Rivayetler başlangıçta sadece Ümeyyeoğulları'nı hedef alırken sonraları Teym ve Adıyyoğulları da dâhil edilerek Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de bu lanetin kapsamına sokulmaya çalışılmıştır. Bu görüşünün dayandığı rivayetlere Ehl-i sünnet âlimleri şüpheye yaklaşmışlar, senetlerinde metruk ve zayıf râvilerin olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca bu görüşü tarihî gerçeklere dayanarak da zayıf addetmişlerdir. Bunu ispat sadedinde Hz. Osman ve Ömer b. Abdülaziz gibi Hz. Peygamber'e iman ve itaat eden, müslümanlara samimiyetle hizmet eden Ümeyyeoğulları'na mensup birçok kişinin bu yorumun kapsamına giremeyeceğine dikkat çekmişlerdir.

Âyetteki ikinci önemli tartışma, lanetlenmiş ağaç hakkındadır. Ehl-i Sünnet müfessirlerin çoğunluğuna göre bu ağaç, zakkum ağacıdır. İlk dönem müfessirlerinden günümüze Ehl-i sünnet müfessirlerinin çoğunluğu

nun katıldığı bu görüşe göre ilgili âyette “Kur'an'da lanetlenmiş ağaç” denildiği için bu konunun daha önceden Kur'ân'da zikredilmesi lazımdır ki bu şart, sadece zakkum ağacı görüşünde gerçekleşmektedir. Şîi müfessirlerin çoğunluğu bu görüşü kabul etmeyip eleştirirken bazıları Ümeyyeoğulları görüşünden sonra ikinci görüş olarak zikrederler. Onlar, imamlarından gelen rivayetlere dayanarak lanetlenmiş ağacın Ümeyyeoğulları olduğunu söylemektedirler. Bu görüşlerini Hz. Peygamber'in torunlarının Emevîlerden çektikleri çileleri aktararak delillendirmeye çalışırlar. Şecera kelimesinin “ağaç” manasının yanında “bir şeyin türediği asıl” manasına da gelmesinden hareket ederek lanetlenmiş ağaçla Kur'ân'da lanetlendiği haber verilen Ehl-i kitâb, müşrikler veya münafıklardan birinin kastedilmesinin uygun olacağını söylerler. Böylece kastedilen soyun münafıklar grubuna dâhil ettikleri Ümeyyeoğulları olduğu sonucuna ulaşırlar.

Lanetlenmiş ağacın Ümeyyeoğulları olduğu görüşü Ehl-i Sünnet tefsirlerine hicrî 5. asırdan sonra girmiştir. Az sayıdaki müfessir, asıl görüşleri olan zakkum ağacından sonra “denildi” lafzıyla bu görüşü de kaydetmişlerdir. Bu dönemden başlayarak özellikle son dönemde birçok müfessir, bu görüşe ağır eleştiriler yöneltmiş ve görüşün dayandığı rivayetlerin Emevî Abbasî çekişmesi ortamında uydurulduğunu iddia etmiştir. Onlara göre bu tür rivayetler, Abbasîler'in Emevî devletine karşı başlattıkları isyan hareketi zamanında Ümeyyeoğulları'na olan nefreti arttırmak amacıyla uydurulan propaganda malzemelerindedir. Bu iddiaya göre, hicrî 2. asırda hadisleri en çok tahrif eden gruplardan biri de siyasî propagandacılarıdır. Bu dönemde Abbasî propagandacıları, siyasî gayelerine ulaşabilmek için hadisleri bir vasıta olarak kullanmışlar ve Ümeyyeoğulları'nı halkın gözünden düşürmek, onlardan nefret etmelerini sağlamak için hadis uydurmaktan çekinmemişlerdir. Her ne kadar bu faaliyetlerin temelinde Emevîlerin yaptıkları zulümler olsa da sonuçta yapılan bu kötülüklerin, hadis uydurmayı masum ve haklı göstermeyeceği de gayet açıktır.

Kaynakça

Açıkalın, Bünyamin. “Kur'ân-ı Kerîm'de Zikri Geçen Rüyalar”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (2014): 28-55.

- Âlûsî, Şihâbuddîn. *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî*. thk. Ali Abdulbârî Atıyye. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd. 13 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1421.
- Aynî, Bedreddin. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah M. Ömer. 25 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Ayyâşî, Ebü'n-Nadr. *Tefsîrü'l-Ayyâşî*. thk. Heyet. 3 Cilt. Tahran: Müessesetü'l-Bi'se, 1421.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*. 6 Cilt. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.
- Begavî, Ebû Muhammed Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Heyet. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1989.
- Bezvâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Subhî Hallâk & Mahmud Atraş. Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 2000.
- Bikaî, Ebü'l-Hasen. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları*. İstanbul: Hisar Yayınları, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Sıdkî el-Attâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1352.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330.
- Cezâirî, Nimetullâh. *Ukûdu'l-mercân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Kum: İhyâü'l-Kütübî'l-İslâmî, 1388.
- Çağrıncı, Mustafa. "Fitne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/156-159. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Demircan, Adnan - Ortakçı, Halil. "Tarih-Yorum İlişkisi Bağlamında Emevi Karşıtlığının Kur'an Yorumuna Yansımaları". *İslam ve Yorum*. Ed. Mehmet Kubat vd. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı İlmi Araştırmalar, 2017.

- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrû'l-hadîs tertibu's-süver hasebe'n-nüzûl*. 2. Basım, 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*. 2. Basım. Riyad: er-Riâsetü'l-Amme li-İdâretü'l-Bühûsi'l-İlmiyye, 1984.
- Ebüs-suûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud - Ali Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Endelüsî, İbn Atıyye. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ali en-Neccâr. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1956.
- Feyz-i Kâşânî, Molla Muhsin. *es-Sâfi fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhsin el-Huseynî. 7 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1419.
- Gördük, Yunus Emre. "Kur'ân'da Geçen 'Zakkum Ağacı' Üzerine Bir Literatür İncelemesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/37 (2017): 57-86.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. Abdüsselam Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Acîbe. *Bahrü'l-Medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. çev. Dilaver Selvi. 11 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2012.
- İbn Âdil, Ebû Hafs. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Amr el-Amravî. 80 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

- İbn Ebû Hâtim. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm müsne'den 'ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*. thk. Es'ad Muhammed Tayyib. 10 Cilt. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethî Helel. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer. *el-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstädter. Haydarâbâd-Dekken: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1942.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi es-Selîme. 2. Basım, 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Cemâleddin. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Teymiyye. *Minhâcü's-sünnet*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü İbn Teymiyye, 1986.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir. *el-Avâsım mine'l-kavâsım fî tahkîki mevâkifi's-sahâbe ba'de vefâti'n-nebî*. thk. Muhibbüddin el-Hatîb. 6. Baskı. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1412.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 3. Basım, 9 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1984.
- Kannevcî, Sıddık Hasan Han. *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Karadaş, Çağfer. "Rüyanın Mâhiyeti Bilgi ve Hüküm Değeri". *Diyanet İlmi Dergi*. 53/1 (2017), 43-62.
- Kâsımî, Cemâlüddîn. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 17 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1957.
- Kummî, Ebu'l-Hasen. *Tefsîru'l-Kummî*. thk. Tayyib el-Cezâirî. 2 Cilt. Kum: Dâru'l-Kitâb, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 2006.
- Kuzudişli, Bekir. "Şia'da Rivayet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018): 59-92.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü Ehlî's-sünne*. thk. Mecdi Ba Sellum. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen. *en-Nüketü ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid Abdülmaksûd. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebû Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*. thk. Muhammed Ali vd. 13 Cilt. Şârika: Câmiatü'ş-Şârika, 2008.
- Meşhedî, Muhammed Rızâ. *Kenzu'd-dakâik ve bahru'l-garâib*. thk. Hüseyin Dergâhî. Tahran: Şemsü'd-Duhâ, 1387.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*. çev. Muhammed Han Kayanî ve dğr. 2. Basım, 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Muğniyye, Muhammed Cevâd. *et-Tefsîrû'l-kâşif*. 7 Cilt. Kum: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2007.
- Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîru'l-kebîr*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 Cilt. y.y.: Merkezü Tahkîki't-Türâs, 1979.
- Mustafa Müslim vd. *et-Tefsîru'l-mevozuû li-suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 10 Cilt. Şârika: Câmiatü'ş-Şârika, 2010.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998.
- Nesefî, Ebû Hafs. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb. 15 Cilt. İstanbul-Beyrût: Dâru'l-Lübâb, 2019.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedevî. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Nîsâbûrî, Ebü'l-Kâsım. *Bâhirü'l-burhân fî me'âni müşkilâti'l-Kur'ân*. thk. Suâd binti Sâlih. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1997.
- Paçacı, İbrahim. "Rüyâ'nın Delil Değeri ve İstihâre". Dini Araştırmalar 19/48 (2016): 103-128. <https://doi.org/10.15745/da.63648>.

Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.

Sa'dî, Abdurrahmân. *Tefsîru'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri kelâmi'l-Mennân*. thk. Sa'd b. Fevvâz. 7 Cilt. Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1422.

Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed İbn Aşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.

San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.

Seâlibî, Ebû Zeyd. *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ali Muavvez-Adil Ahmed. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Ebû Temîm Yâsir. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.

Semerkandî, Ebü'l-Leys. *Tefsîru's-Semerkandî*. thk. Ali Muhammed Mu'avved v.dğr. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân. *Hakâ'iku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Süleym b. Kays, Ebû Sâdık. *Kitâbü Süleym bin Kays el-Hilâlî*. thk. Muhammed Bâkır ez-Zencânî. 5. Basım. Kum: İntişârât-ı Delilimâ, 2008.

Süyûtî, Celaleddin. *Târîhu'l-hulefâ*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2003.

Süyûtî, Celaleddin. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri bi'l-me'sûr*. thk. Abdülmuhsin et-Türki. 17 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr, 2003.

Süyûtî, Celaleddin. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2008.

Süyûtî, Celaleddin. *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2002.

Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru Şa'râvî*. 24 Cilt. Kahire: Dâru Ahbâri'l-Yevm, 1991.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *Nehcu'l-beyân an keşfi'l-meâni'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Dergâhî. Neşrü'l-Hâdî, 1419.

- Şinkitî, Muhammed Emîn. *Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. 9 Cilt. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1426.
- Şübber, Seyyid Abdullah. *el-Cevherü's-semîn fî tefsîri'l-kitâb'il-mübîn*. thk. Üsâme es-Sâidî. Kum: Zevî'l-Kurbâ, 1431.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 22 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdulmuhsîn et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tabersî, Ebû Alî. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ulûm, 2005.
- Tirmizî, Ebû İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Nâsirüddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif lin-neşri ve't-tevri', 1417.
- Tûsî, Ebû Ca'fer. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Âmilî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen. *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdullah el-Fevzân vd. 25 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Süleym b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/540-541. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. 3. Basım. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdüllcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1998.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Halil Me'mun Şeyha. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.

Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Mektebetü't-Türâs, 1957.

Zeyd b. Ali. *Tefsîrü Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî. Beyrût: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, ts.